

BEFOLKNINGSUDVIKLINGEN I DANMARK

1660-1769

Historie/Jyske Samlinger, Bind Ny række, 5 (1959)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_nrk_0005-PDF/ho_nrk_0005_96663.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=96663>

pdf genereret den : 28/5-2008

BEFOLKNINGSUDVIKLINGEN I DANMARK 1660–1769

NOGLE IAGTTAGELSER OG FORELØBIGE RESULTATER

Af Aksel Lassen.

Redaktør Aksel Lassen viderefører ved eksempler sine beregninger i »Skæbneåret 1659« af dødeligheden i Jylland som følge af pesten i 1650'erne, denne gang koncentreret om Sjælland. Han akcepterer summarisk (med henvisning til stikprøver i indsendte jordebøger og forordningens ordlyd) de omstridte mandtal i forbindelse med hovedskatten i 1660. Herudfra anslår han foreløbig landets befolkning i 1660 til 410.000 – kun 53 % af tallet i 1769. Vækstforholdet har været meget ujævnt: væksten har været meget stærk i de pestramte områder i Sydjylland og svag i Nordjylland. Denne udvikling undersøges nærmere gennem fødsels- og dødstal. Enkelte sjællandske sogne og næsten komplette tal for udviklingen i Ålborg og Århus stifter gør det muligt at belyse forløbet. Dette peger bl. a. mod betydelige indenlandske vandringer, som også skimtes i aldersfordeling og fødselsprocenter.

I. Pesten på Sjælland 1652–60.

Da jeg i bogen »Skæbneåret 1659« løst forsøgte at beregne omfanget af den pest, der i årene 1652–60 gik over Sjælland, og som bl. a. i 1654 også satte sig visse spor i det sydvestlige Danmark, da hoffet via Fyn flyttede til Kolding og senere Flensborg, havde jeg et spinkelt grundlag at bygge på. De metoder, der var anvendt på undersøgelsen af et enkelt års epidemier i Sydvestdanmark, kunne ikke bringes i anvendelse overfor den sjællandske epidemi, der havde strakt sig over et langt større tidsrum, og hvor der ikke var den samme mulighed som i Sønderjylland for at finde holdepunkter længere tilbage i kirkebøgerne. Jeg måtte nøjes med på grundlag af dr. H. H. Fussings undersøgelser (Historisk Tidsskrift IX, 1, side 287 ff) at konstatere en nedgang i fødselstallet fra 1650'erne til 1660'erne. Fulgtes fødselstal og indbyggertal, ville denne nedgang betyde en nedgang i folketallet på 17–18 procent (idet fødslernes antal i årligt gennemsnit gik ned fra 826,3 til 678,4) i 59 sogne på Sjælland (tabel A). Gustav Bang havde på lignende måde ment at kunne konstatere en nedgang i fødselstallet på ca. 20 procent på Sjælland fra 1640'erne til 1660'erne, men turde ikke deraf slutte, at der var sket en så stor nedgang i folketallet (Historisk Tidsskrift VII, 1 side 287 ff). Mine sydvestdanske undersøgelser gav mig en sikker fornemmelse af, at den procentvise ned-

Tabel A

	Fødte i 1652-60	Døde i 1652-60	Fødsels- overskud	Mandtal 1660	Folketal 1769	Arl. antal fødsler	
						1652-60	1661-66
<i>Frederiksborg amt</i>							
Lyngø hrd.:							
Uvelse	30	72	÷ 42	107	326	3,3	3,7
Jørlunde	135	223	÷ 88	319	518	15,0	12,5
Ølstykke hrd.:							
Snodstrup	62	61	1	142	255	6,9	5,3
Horns hrd.:							
Gerlev	150	248	÷ 98	386	642	16,6	16,8
I alt ..	377	604	÷ 227	954	1741	41,8	38,3
<i>Kbhvn.-Roskilde amt</i>							
Søkkeld. hrd.:							
Gentofte	152	343	÷ 191	191	1056	18,9	18,5
Kgs.Lyngby	337	744	÷ 407	535	1496	37,4	35,8
Smørum hrd.:							
H. Tåstrup	184	199	÷ 15	259	673	20,5	16,1
Værløse	136	237	÷ 101	278	700	15,1	14,2
Gundsømagle	100	275	÷ 175	189	409	11,1	9,8
Voldborg hrd.:							
Ry	176	164	12	403	606	19,6	15,3
Sonnerup	125	129	÷ 4	283	367	13,9	11,0
Tune hrd.:							
Greve	109	87	22	143	334	12,1	10,0
Kildebrønde	76	67	9	186	302	8,4	7,8
Vindinge	78	78	0	96	243	8,7	5,3
Karlslunde	91	114	÷ 23	189	350	10,1	12,7
Kagstrup	72	99	÷ 27	159	212	6,7	6,7
I alt ..	1636	2536	÷ 900	2911	6748	182,5	163,6
<i>Holbæk amt</i>							
Merløse hrd.:							
Sdr. Jernløse	90	116	÷ 26	137	372	10,0	9,2
Tølløse	210	153	÷ 57	445	765	23,3	20,5
Tåstrup	201	322	÷ 121	278	743	22,3	18,0
Uggeløse	128	184	÷ 56	244	399	14,2	11,7
Tuse hrd.:							
Udby	165	175	÷ 10	270	456	18,3	12,8
Hjembæk	109	133	÷ 24	187	404	12,1	8,5
Ars hrd.:							
Røsnæs	89	118	÷ 29	146	381	14,8	9,0
St.-L. Fuglede	174	330	÷ 156	183	590	19,3	15,5
Skippinge hrd.:							
Brejninge	224	346	÷ 122	258	767	24,9	19,0
Bjergsted	60	94	÷ 34	128	220	6,6	6,3
Ods hrd.:							
Asnæs	150	241	÷ 91	279	540	16,7	14,3
I alt ..	1600	2212	÷ 612	2555	5637	182,5	144,8

gang i folketallet tværtimod ville være større end nedgangen i fødselstallet, idet jeg havde gjort den erfaring, at børn og gamle i større omfang bukkede under for datidens epidemier end personer i de mellemliggende aldersgrupper. Imidlertid var det min anskuelse, at her på Sjælland, hvor dr. Fussing i sin afhandling dumper lige ind i »halen« på een epidemi, hvorefter endnu een prægede de følgende år, forelå der ikke brugbart stof i kirkebøgernes dødslistes til en virkelig vurdering. I første omgang gik jeg derefter ud fra, at man på grundlag af en halv snes års fødselstal til sammenligning med fødselstallene forud for folketællingen i 1769 kunne slutte, at folketallet omkring 1650 kun havde ligget nogle få procent under folketallet i 1769. I Jylland havde jeg i den henseende regnet med en forskel på 7–8 pct., og på Sjælland – mente jeg – havde det ikke ligget væsentligt anderledes. Imidlertid blev det mig hurtigt klart, at udviklingen havde formet sig helt anderledes på Sjælland end i Sydvestdanmark.

Opstillingen af tabel A blev foretaget. Den viste et fødselsunderskud på 3.933 i 59 sogne, hvor der 1652–60 var død 11.323 personer, mens der kun blev født 7.390. Disse sogne, der tilsammen i 1769 havde 26.573 beboere, var da beboet af 15,1 pct. af Sjællands landbefolkning. Materialet skulle altså være repræsentativt, hvis det var rigtigt fordelt på de forskellige amter eller herreder, så vidt som man nu turde specificere det. I alle sognene under eet havde man da lidt et tab på knap 15 pct., hvis Sjællands folketal i 1651 havde været det samme som i 1769. Tabet havde naturligvis været lidt større, hvis folketallet var mindre. På de enkelte amter fordelte tabet i 1652–60 sig således, hvis man benytter 1769-tællingen som sammenligningsgrundlag:

Frederiksborg amt	13,4 pct.
København-Roskilde amt	13,2 -
Holbæk amt	11,3 -
Sorø amt	12,6 -
Præstø amt	27,2 -

Imidlertid er materialet særdeles uensartet fordelt på de forskellige amter. På tabel A tæller sognene i Frederiksborg amt kun 5,3 pct. af amtets samlede landbefolkning i 1769, mens 10,1 pct. af beboerne i Præstø amt befandt sig i de sogne fra amtet, som er opført på tabel A. Tilsvarende er 16,2 pct. af befolkningen i Holbæk amt (→ Samsø), og 19,3 pct. af befolkningen i København-Roskilde amt med i materialets 1769-tal. Men bedst er Sorø amt repræsenteret med sogne, der tæller 25,6 pct. af beboertallet i 1769.

Nu kan 5 procent materiale være tilstrækkelige til at give et ret nøjagtigt billede af forholdene, men det kræver, at de 5 pct. virkelig er udtryk for, hvad helheden omfatter. Og det kan man næppe sige, at materialet fra Frederiksborg amt er. Her mangler totalt sogne fra Øresunds

kystområder. De mere afsides liggende sogne dominerer, og de store fødselsunderskud i Gentofte og Lyngby antyder en alvorligere situation mod øst end mod vest i Nordsjælland. På tilsvarende måde kan det vistnok med rette siges, at materialet fra Præstø amt er skævt fordelt, idet der er flere vidnesbyrd med fra Bårse og Møns herreder end fra Stevns, Fakse og Tybjerg herreder, og Hammer og Bjeverskov herreder er slet ikke repræsenteret. I modsætning til Nordsjælland synes det altså i Sydsjælland at være de værst hærgede sogne, der er bedst repræsenteret i materialet, og man kan jo *håbe*, at disse tilfældigheder opvejer hinanden i det samlede sjællandske materiale.

Der foreligger imidlertid en slags folketælling fra 1660, Mandtal på Hovedskatten til Jul 1660. Ingen har turdet gå rigtigt ind for det, og selv anså jeg det længe for uanvendeligt til en sammenligning. Først efter at have sammenlignet det – stikprøvevis – med »indsendte jordebøger« fra efteråret 1660 fik jeg mod på at kigge lidt nærmere på det, og, som der senere skal redegøres nærmere for, fandt jeg det med visse forbehold egnet til en alvorlig sammenligning – ikke blot amts- eller herredsvis, men sognevis, hvor tællingen forelå. Med et tillæg på ca. 5 pct. til adel og gejstlighed, der blev talt for sig, og et tillæg på andre 5 pct. for det, Gustav Bang kalder vagabonderende proletariat, mener jeg, Mandtallet på Hovedskatten til Jul 1660 næsten er på linie med 1769-folketællingen i pålidelighed. Til dets tal lægges altså forsøgsvis 10 pct., hvorved vi kommer til tallet på beboere i de sjællandske landsogne umiddelbart efter Karl Gustavkrigenes slutning i 1660. Og ved til dette resultat igen at lægge fødselsunderskudet fra 1652-60, skulle vi få folketallet ved slutningen af 1651 i de 59 sjællandske sogne. Der er usikkerhedsmomenter. Der kan være kirkebøger med huller, som det ikke er lykkedes at konstatere. Jeg har selv fundet et par huller af den art i det sydvestdanske materiale – kun mulige at konstatere ved en minutiøs gennemgang, lette at overse ved en simpel optælling. Udfyldning af sådanne huller ville antagelig bringe enkelte sognes dødstal og det samlede dødstal en del i vejret. Til gengæld melder kirkebøgerne ikke om de indvandring, der kan have fundet sted 1652-60, men på den anden side gennemgående heller ikke om den ungdom, der en del steder er bortført som soldater. Disse fejkilder må man se i øjnene, samtidig med at man prøver at danne sig et skøn over befolkningsudviklingen 1651-60 – ved at tage tallene bagfra. Skematisk opstillet siger de foreliggende tal og det skønsmæssige 10 pct.s tillæg til hovedskatmandtallet os da følgende om forholdene i de forskellige amter på Sjælland:

	Frede- riksborg	Kbhvn.- Roskilde	Holbæk	Sorø	Præstø
1660-mandtallet	954	2911	2555	4143	1486
+ 10 pct. tillæg	95	291	256	414	149
Ialt 1660 ..	1049	3202	2811	4557	1635
+ Fødselsunderskud 1652-60 ...	227	900	612	1055	1150
Folketal 1651?	1276	4102	3423	5612	2785
Tabet 1651-60 i procent af folke- tallet ved 1651	17-18	21-22	17-18	18-19	41-42

Er de 59 sogne repræsentative for hele Sjælland under eet, skulle den sjællandske landbefolkning være reduceret med 22-23 pct. i løbet af 1650'erne.

Der skulle efter hovedskatmandtallet have været en bondebefolkning på 12.049 i de 59 sogne. Hvis adel og gejstlig samt det vandrende proletariat har udgjort 10 pct., skal dette tal altså forhøjes med 1.205 til en samlet landbefolkning på 13.254, og med et tillæg på 3.933, som udgør fødselsunderskudet 1652-60, skulle der i 1651 have levet en befolkning på 17.187 i de 59 sogne.

Havde disse sogne nu i 1651 lige så stor en andel af beboertallet i de sjællandske landsogne som i 1769 - 15,1 procent - har den sjællandske landbefolkning i 1651 talt ca. 117.000 mennesker, og dette tal skulle være reduceret med et par og tyve procent eller 25-26.000 til godt 91.000. Noget tyder dog på, at større repræsentation i det foreliggende materiale af tal fra sogne, der har undergået en forholdsvis ringe vækst i tiden op til 1769, end af tal fra egne med en kraftigere udvikling kan have bevirket, at beboertallet er beregnet for lavt, så der snarere i 1651 har levet en sjællandsk landbefolkning på ca. 127.000 mennesker og i 1660 tilsvarende ca. 95.000 personer. En kontrol på fødsels- og dødstal viser da, at der i perioden 1652-60 i den sjællandske landbefolkning har været en gennemsnitlig årlig fødselsprocent på ca. 4,67-5,00 og en dødsprocent på 8,25-9,00 af periodens omtrent gennemsnitlige beboertal - ca. 15.200 i de 59 sogne. Tilsvarende fødtes der 1661-66 årligt børn svarende til ca. 5,1-5,7 pct. af folketallet på Sjælland og Møn ved julen 1660.

Men kan disse store fødsels- og dødsprocenter overhovedet have noget med virkeligheden at gøre? Det er her formentlig først og fremmest fødselsprocenten, man vil hæfte sig ved som usandsynlig netop *under* en pestperiode. Imidlertid er det en kendsgerning, at fødselsprocenten i »Østeuropa« hele det 19. århundrede igennem holdt sig på 4,5-4,7 - altså ikke stort lavere end i Danmark omkring 1660 (Rubin i Hist. Tidsskr. VII, 3 side 53). At fødselsprocenten steg *efter* en epidemi er heller ikke ukendt fra ældre nordisk statistik. Fødselsprocenten steg f. eks. pænt i Sverige efter den store epidemi i 1772-73 (den største epi-

demi siden befolkningsstatistikens indtog i Norden). Ja, ikke blot procenten, men også selve fødselstallet steg, ligesom der blev indgået flere ægteskaber. Og da Lolland i 1756–69 havde mistet henved 10 procent af sin befolkning, lå fødselsprocenten her næsten på 3,9 pct. af folketallet i 1769, mens fødselsprocenten f.eks. i Thisted amt næppe nåede 2,8, skønt Thisted amt kunne notere et pænt fødselsoverskud i 1756–69.

II. Hvad 1660-mandtallet siger.

1660-mandtallet er udførligt omtalt af Johan Grundtvig i Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1877. Det var grundlag for – eller om man vil snarere bilag til – en alle omfattende opkrævning af en engangsskat, og man kan derfor nok gå ud fra som absolut sikkert, at der ikke er opført een person mere, end der faktisk var til stede. De almindelige sogneopgørelser omfatter da efter udskrivningens ordlyd også kun bosiddende personer, men til gengæld skulle hele deres husstand være med – ikke blot børn *over en vis* alder, som det undertiden er tilfældet i de følgende årtier. Lensmænd og godsejere hæftede for betalingen, men kunne selvfølgelig lade regningen gå videre. Betales skulle der af »alle deres bønder og tjenere enten de er ugedagstjenere eller ikke, nemlig af hver bonde, hver bondekvinde eller -pige, hver bondesøn eller -datter, ung eller gammel, så og af alle dem, som er hos andre til huse, hvad køn det være kan«. Og til eksempel Ove Juel får endvidere besked om at gå til dem, »som på deres egne gårde boendes er udi Sjællands stift«. Hver af de nævnte personer skulle der erlægges otte skilling for, mens særlige takster var fastsat for »adelsmænd, deres fruer, jomfruer, børn, fogder og skrivere, tærskere og røgttere, piger og kvindfolk«. Også for gejstlige og deres husstande var der fastsat særlige betalingsregler. Her vil vi helt se bort fra København og købstæderne. Det er landbefolkningen, der i denne omgang interesserer.

Da der i regnskaberne over, hvad hovedskatten indbragte, mangler en del sogne, har jeg ved sammenligning med 1769-mandtallet overalt kun medtaget den del af herredets sogne, hvorfra opgørelser fra 1660 foreligger, men på grundlag af forholdet mellem disse tal og 1769-tallene for de samme sogne angivet procentforholdet mellem de to tællinger for hele herreder og hele amter. På kortet *figur 1* angives omtrent herredsvis, hvor stor en procentdel af personer, der er opført i 1660-tallet i det pågældende område sammenlignet med tal fra tilsvarende sogne indenfor herredet i 1769. Herredsgrænserne er grænserne fra 1660 uden hensyn til ændringer, der er foretaget senere.

I Sokkelund herred fandtes således opgørelser fra alle seks sogne med ialt 1.381 personer tilhørende bondebefolkningen. I 1769 var der ialt 5.266 personer opført på folketællingslisterne, men heri er naturligvis

Figur 1. Tallene på kortet angiver egn for egn den procentdel af personer, der er opført på hovedskatmandtallet fra 1660 sammenlignet med folketællingen i 1769 på de samme egne. Tallene er gennemgående beregnet herredsvis, men på grundlag af den ældre herredsinddeling, og i adskillige herreder savnes enkelte sogne. På kortet er en del herreder slået sammen, f. eks. dækker tallet 47 hele Frederiksborg amt med undtagelse af Horns herred, tallet 48 hele Lolland-Falster, tallet 76 hele Mors og tallet 67 alle Sallings fire herreder. Overalt er naturligvis manglende Sogne i 1660-materialet også udeladt ved sammenligningen med 1769-tallene. Desuden skal det understreges, at adel og gejstlighed ikke er med i det til grund liggende sammenligningsmateriale fra 1660, men derimod i 1769-tællingen. Når altså den talte bondebefolkning i 1660 er beregnet til en her angivet procent af landbefolkningen i 1769, skal der til 1660-procenten af 1769-tallet lægges en vis, varierende, tildels uberegnelig procent for adel og gejstlighed. Sætter vi den f. eks. på Mors til 10 pct., har altså landbefolkningen her i 1660 udgjort ca. $76 + 7,6 = 83,6$ pct. af landbefolkningen på denne ø i 1769. - (Kortet efter Aa. H. Kamp: Arbejdskort over Danmark, 1954.)

både adel og gejstlighed med deres husstande medregnet. Idet der nu ikke tages hensyn til dette misforhold mellem grupperne af personer, der er talt ved de to lejligheder, udgør »fremgangen« fra 1660 til 1769 en så stor procentdel som 282 af bondetallet i 1660 eller 73 procent af folketællingsresultatet i 1769. Der var i 1660 i Sokkelund herred en bondebefolkning, der har svaret til 27 procent af herredets samlede befolkning i 1769. Det er dette tal (27) og de tilsvarende tal fra andre herreder, der er opført på kortet figur 1.

Det vil af dette kort ses, at der var stor forskel fra egn til egn. Tager man turen mod vest i landet fra hovedstaden med Sokkelund herred som første station på vejen, stiger procenten på vej til Storebælt fra 27 til 67 procent. Over Fyn fra Nyborg til Middelfart og Assens ses en række lave procenter, omgivet af væsentlig højere procenter mod nord og mod syd. Faldet fortsætter i de områder i Sydjylland, hvorfra materiale er bevaret, specielt Bjerre og Hatting herreder mellem Vejle og Horsens fjorde. Fra Skanderborg amt stiger procenten stærkt imod nordvest, langsommere langs den jyske højderyg mod nord, indtil der igen er tale om en bemærkelsesværdig stigning fra egnene omkring Randers mod Ålborg. Desværre mangler der opgørelser fra store dele af Århus stift (Djursland og østkysten ned til Horsens fjord). Og fra Ribe stift har man intet at støtte sig til, udover at procenten af bønder med husstande osv. i de »blanke« dele af Århus og Ribe stifter tilsammen må have betalt så meget, at deres tal kan have svaret til omtrent en fjerdedel af disse områders samlede beboertal i 1769. Rent umiddelbart siger disse tal os blot, at der fra 1660 til 1769 må have fundet en større fremgang sted i egnen omkring København, tværs over Fyn og i det sydlige Jylland end f. eks. på Vestsjælland, på Nord- og Sydfyn og i Nordjylland. Vidste man derimod, at befolkningstætheden f. eks. i 1650 – forholdsvis – omtrent havde været den samme fra egn til egn som i 1769, kunne tallene derudover fortælle, at der i tiden op mod 1660 har fundet et større folketab sted (som følge af pest og krig) omkring København, på Sydsjælland og Møn, tværs over Fyn og i Sydjylland end i de øvrige områder af landet.

Fordelt amtsvis – efter den nuværende amtsinddeling har landbefolkningen (÷ adel og gejstlighed med husstande) i 1660 udgjort følgende procenter af landbefolkningen i 1769 (adel og gejstlighed medregnet):

	ca. pct.		ca. pct.
København-Roskilde amt	44	Skanderborg amt	20
Frederiksborg amt	47	Vejle amt	17
Holbæk amt	54	Sydøstl. Viborg amt	25
Sorø amt	62	Randers amt	35
Præstø amt (÷ Møn)	49	Ålborg amt	59
Møn	20	Hjørring amt	48
Maribo amt	48	Thisted amt	75
Svendborg amt	37	Nordvestl. Viborg amt	70
Odense amt	35	Sydlig Jylland	25

Overalt må man altså dog huske på, at der skal lægges »noget« til, fordi adel og gejstlighed mangler i 1660. På Sjælland, hvor bondebefolkningen kan beregnes til op mod 90.000, skal alene lægges godt 4.700 personer fra adelige og ca. 2.400 fra gejstlige husstande. På Fyn bliver de tilsvarende tal sandsynligvis knap 900 adelige og ca. 1.100 gejstlige, der må ses i forhold til en egentlig bondebefolkning på 32–33.000. På Sjælland bliver der altså 7–8 pct. at lægge til, men på Fyn næppe mere end 6 pct. Adelen har været mindre dominerende i Jylland end på øerne, men til gengæld er det ikke utænkeligt, at gejstligheden, da besættelse af ledige embeder som regel skete omgående, har været forholdsvis rigelig repræsenteret i de værst pest- og krigshærgede egne. Udover disse grupper af befolkningen på landet har der jo været en del, som ikke blev talt. Sætter man imidlertid adel, gejstlighed og vandrende proletariat til rundt regnet 10 pct., er det vel ikke for meget, men formentlig heller ikke *alt* for lidt, og der kan derefter – uden specificering på de forskellige egne af de tre særgrupper foretages følgende sammenligning mellem kongeriget Danmarks beboertal i 1769 og 1660 (med anvendelse af de foran omtalte amts- og landsdelsprocenter):

	1769	1660
Sjælland	176,000	92,300
Maribo amt	38,000	18,200
Fyn	90,500	32,600
Ålborg, Hjørring, Thisted og Viborg amter	140,000	84,600
Øvrige Jylland	178,000	44,600
København	80,000	30,000?
Købstæderne	80,000	60,000?
I alt		372,300
+ 10 pct.		37,230
Alt i alt	godt 800,00	409,530

Skønnet her skal ikke gives ud for noget absolut. Man må nøjes med et foreløbigt skøn. Imidlertid skal der gøres endnu en bemærkning om 1660-mandtallet. Ringsted og Gislum herreder f.eks. ville have stået bedre i det sammenlignet med de omgivende herreder uden fattige, hvis der kun var »fattige« med i 1660-mandtallet, hvor det bestemt nævnes, og hvis tillæget af fattige skulle være så stort, som Johan Grundtvig antager. Der nævnes også fattige blandt dem, der er betalt for på lister fra områder, hvor Grundtvig mener, de fattige er udeladt, bl. a. Tåsinge.

III. Tilvækstens karakter.

Som det fremgår af det foregående afsnit var det vidt forskelligt, hvad forskellige dele af landet skulle præstere af fødselsoverskud for ved egen

hjælp at nå op på de over 800.000 indbyggere, kongeriget må have haft i 1769, da den første folketælling fandt sted. Amter som Thisted, Viborg og Sorø har ikke behøvet at præstere mere end 33-50 pct. overskud i løbet af 110 år, størsteparten af de østlige øer skulle som helhed fordoble deres bondebefolkning, andre dele af landet skulle præstere en tredobling eller endda mere.

I Skæbneåret 1659 er det påvist, hvordan der i de værst hærgede sogne ved Kongeåen i løbet af de følgende 30 år præsteredes et fødselsoverskud, der lå adskilligt over periodens samlede dødstal – at med andre ord mere end halvdelen af fødslerne her gik til befolkningstilvækst. Til gengæld var der sogne i betydeligt omfang i Nordvestjylland, der kun lige formåede at holde balance mellem fødsler og dødsfald, og som formentlig i hvert fald i kraft af en vis udvandring ligefrem har haft underskud på befolkningsregnskabet i den første menneskealder efter 1660 – skønt 1650'ernes pestsygdomme aldrig nåede dem i nævneværdigt omfang. Forklaringen på denne uensartethed kan måske bedst gives med et tænkt eksempel. Et sogn med 667 indbyggere (een promille af Danmarks landbefolkning i 1787) har f. eks. med en fødselsprocent af 3,00 præsteret 20 fødsler om året i gennemsnit. Så er et andet sogn blevet lagt fuldstændig øde med gods og mænd, men godsejeren her lokker med løfter om afgiftsfrihed, træ til nye bygninger og en vis besætning – og 32 par, ialt 64 unge mennesker, forlader måske det gamle sogn for at tage den chance, som de enten aldrig ville få i det gamle sogn eller i det mindste måtte vente på i årevis. De 64 er gennemsnitlig yngre end de folk, der nu må blive siddende længere på gårdene i det gamle sogn. De 64 vil ikke have vanskeligt ved at præstere 8 fødsler til dåbsrubrikken i det nye sogn hvert følgende år, men i det gamle sogn vil de tilbageværende 600 af alle aldersgrupper år for år få vanskeligere ved at præstere de 20 fødsler, man hidtil årlig har indført i kirkebogen. Frugtbarheden aftager med årene, og måske viser det sig en skønne dag, at en del af dem, der drog ud, egentlig slet ikke var en reserve, men den ungdom, som alene kunne have overtaget gårdene i det gamle sogn. Især hvor man havde sandflugtsproblemer og tørre agre blev udvandringen vel – som begivenhedernes udvikling også har vist – et problem. Selvom der nu i det gamle sogn dør færre, fordi spædbørnsdødsfaldene med børnefødslernes tal, er taget af, vil antallet af gamles dødsfald snart blive procentvis større. I det nye sogn behøver de 32 nye par kun at præstere en fødsel hvert fjerde år, for at det kommer til at se ud, som om der her er 265 beboere, og med en fødsel hvert andet år vil beboertallet se ud til at være over 500, hvis man for at beregne indbyggerantal går ud fra, at fødselsprocenten »i gamle dage« simpelt hen lå på omkring 3,00. Men for at tage et konkret eksempel på, hvad der kunne ske i tiden efter 1660, så døbttes der i Jels i Sønderjylland i årene 1661-90 ialt 353 børn,

og der begravedes 149 personer, hvoraf mindst 61 var under eet år (17 pct. af de fødte). I Øster Assels på Mors fødtes der 164 børn og døde 164 personer i den samme 30-års periode, men her har vi desværre ingen aldersopgivelser på de døde. Døde imidlertid også her 17 pct. af børnene, før de blev eet år, var der dog kun 28 småbørnsbegravelser i Øster Assels. Af samtlige dødsfald var derefter kun 88 i Jels, men 136 i Øster Assels sket blandt personer over eet år, skønt Jels havde over dobbelt så mange fødsler og næsten lige så mange begravelser som Øster Assels. Op mod 1690 var den gennemsnitlige dødsalder da også i Øster Assels over 47 år, men i Jels kun 26 år.

I Åsted-Skærum i Vendsyssel indtraf 1691–1700 de 31 pct. af pastora-tets dødsfald blandt 0–5-årige, 39 pct. blandt de 6–60-årige og 30 pct. blandt de mere end 60-årige. I Jels-Oksenvad var de tre procenter henholdsvis 41, 37 og 22 – formentlig et tydeligt bevis for, at den sønderjyske befolkning i Jels-Oksenvad stadig gennemsnitlig var yngre end den vendsysselske i Åsted-Skærum. Begge steder døde der 38 pct. af tiårets døbte – i Åsted-Skærum 81 af 216 og i Jels-Oksenvad 92 af 241.

I en katastrofesituation, som den, der havde ramt landet i 1650'erne, blev enhver chance naturligvis udnyttet af ungdommen. Derfor er det givet, at landets fødselsprocent som helhed må være steget i den følgende tid – og fødselsoverskuddet forstærkedes yderligere ved, at ikke mindst de gamle var bukket under for de smitsomme sygdomme, så døden her ligefrem havde taget »på forskud«. Dødeligheden mindskedes dog ikke så meget, som man kunne have ventet, fordi spædbørnsdødsfald til alle tider var en betydelig faktor i dødelighedsstatistikken.

Jeg skal nu henvise til tabel B (s. 185), der på grundlag af Gustav Bangs undersøgelser belyser udviklingen i seks sjællandske sogne fra 1660 til folketællingen 1769. Sognene er ikke udvalgt af mig. De er – foruden Kgs. Lyngby – de eneste sogne, hvorfra Bang har fulde fødsels- og dødslistes for hele den omtalte periode. Når Lyngby ikke er taget med, skyldes det dens specielle karakter som forstadssogn til hovedstaden. Den havde som København fødselsunderskud for hele perioden set under eet. De mere normale landsogne omkring hovedstaden er vist rimeligt repræsenteret af Greve sogn.

Hovedskatmandtallet fortæller – som det fremgår af tabellens tredie afsnit, – at de seks sogne Bjergsted i Holbæk amt, Øde Førslev i Sorø amt, Rønnebæk i Præstø amt, Hjørlunde og Snodstrup i Frederiksborg amt og Greve i København-Roskilde amt tilsammen har haft en bondebefolkning på 1198 i 1660. Hertil lægges 10 pct. for adel, gejstlighed og vandrende proletariat, hvorved vi kommer op på et samlet beboertal af knap 1320. Folketællingen 1769 viser, at de seks her nævnte sogne da har nået et samlet beboertal på 2.203. Et fødselsoverskud på 885–1.005 skulle altså sætte sognene i stand til ved egen hjælp – uden indvandring –

Tabel B

	1660-89	1690-1719	1720-49	1750-69	1660-1769
Døbte	1851	1949	2281	1651	7732
Begravede	1468	1674	2116	1548	6806
Overskud	383	275	165	103	926
Overskud i pct. af fødte ...	20,7	14,1	7,2	6,2	12,0
Overskud i pct. af døde ...	25,8	16,4	7,8	6,7	13,6

Udviklingen i de samme sogne med revideret dødsliste (fradrag af 5 pct. dødfødte og udøbte, der ikke er opført på fødselslisterne (eller rettere dåbslisterne)):

	1660-89	1690-1719	1720-49	1750-69	1660-1769
Døbte	1851	1949	2281	1651	7732
Døde	1395	1590	2010	1471	6466
Overskud	456	359	271	180	1266
Overskud i pct. af fødte ...	24,6	18,4	11,9	10,9	16,4
Overskud i pct. af døde ...	32,6	22,4	13,5	12,2	19,6

Udviklingen i de samme sogne efter hovedskatmandtallet 1660 og folketællingen 1769:

	1660	1769	Fremgang
Bjergsted	128	231	103
Øde Førslev	247	374	127
Greve	143	334	191
Hjørlande	319	518	199
Rønnebæk	219	491	272
Snodstrup	142	255	113
I alt ..	1198	2203	1005
Med 10 pct. tillæg	1318		885

Udviklingen i de samme sogne enkeltvis efter fødsels- og dødstal (samt reviderede dødstal) 1660-1769:

	Fødte	Begra- vede	Revi- derede dødstal	Overskud før og efter revision	
Bjergsted	884	770	731	114	153
Øde Førslev	1437	1154	1096	283	341
Greve	1119	1136	1079	÷ 17	40
Hjørlande	1784	1643	1561	141	223
Rønnebæk	1676	1444	1372	232	304
Snodstrup	832	659	626	173	206
I alt ..	7732	6806	6466	926	1267
Med 1318 beboere i 1660 en fremgang på				70%	96%

at udfylde hullet mellem tællingerne i 1660 og 1769. Der døbttes i disse 110 år ialt 7.732 børn og begravedes 6.806 personer, hvoraf dog efter Gustav Bangs beregninger mindst 5 procent eller 340 personer var død-

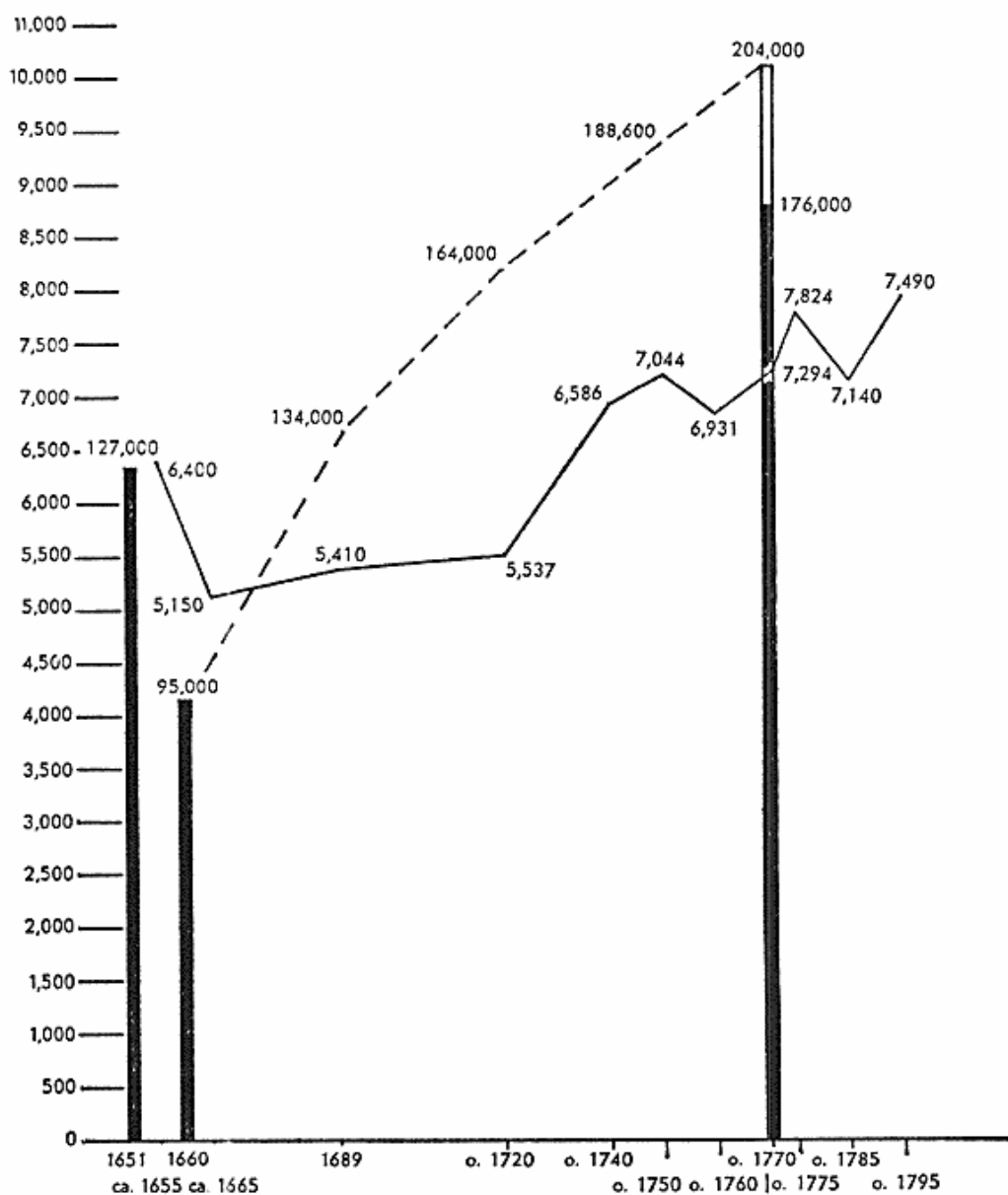
fødte eller udøbte børn, så der til de 7.732 døbte kun svarer 6.466 døde døbte. Der kan derefter regnes med et fødselsoverskud på 1.267, så de her omtalte seks sogne tilsammen har haft et overskud på 265–382 personer at yde andre i løbet af de 110 år. De har altså kunnet præstere et ikke uvæsentligt bidrag f. eks. til befolkning af København og de sjællandske købstæder, der så at sige ustandselt krævede tilgang fra landet for overhovedet at opretholde beboertallet.

Som det var at vente, er fødselsoverskuddet dalende fra generation til generation. Af de fødte gik i 1660–89 de 24,6 pct. eller næsten en fjerdedel til befolkningsforøgelse, derefter 1690–1719 de 18,4 pct., i 1720–49 de 11,9 og endelig i 1750–69 de 10,9 procent.

Seks sogne – knap 2 pct. af hele landsdelens befolkning – er dog naturligvis noget lidt at bygge en beregning på, og kontrolmateriale bestående af et større antal sogne, men tildels skiftende fra generation til generation på grund af huller i kirkebøgerne, viser da også, at i de fire perioder henholdsvis 23,3, 23,8, 11,3 og 8,9 pct. af fødslerne her gik til befolkningsforøgelse, men i det større materiale er Sorø amt nok lidt for godt repræsenteret. Forholdene har i det hele taget været ret forskellige fra egn til egn, som man også måtte vente. Navnlig i perioden 1690–1719 er fødselsoverskuddet langt ringere i Nordøstsjælland (omkring København og Helsingør) end andre steder på Sjælland – vel som følge af den store pest i året 1711.

Resultatet fra de seks sogne skal ikke udgives eller tages for mere, end det er værd – udgangspunktet for et forsøg på at give et billede af befolkningsudviklingen på Sjælland 1660–1769. Dækker de seks sogne her udviklingen i forholdet mellem fødsler og dødsfald og holder beregningerne vedrørende folketallet i 1660, skulle figur 2 give et billede af udviklingen i fødsels- og folketal 1660–1769. De to første lodrette søjler viser da størrelsen af den sjællandske bondebefolkning ved 1651 og 1660 med tillæg for adel, gejstlighed og vandrende proletariat, og den tredje søjle viser folketallet i 1769 ved den første virkelige folketælling. Bortset fra København og købstæderne har Sjælland da i 1651 haft ca. 127.000, i 1660 ca. 95.000 og i 1769 ca. 176.000 beboere. Beregnet på grundlag af dr. Fussings fødselstal 1652–66 og med et rimeligt tillæg for købstæderne, fødtes der omkring 1655 ca. 6.400 børn på Sjælland udenfor København. I årene efter 1660 var fødselstallet omtrentlig faldet til 5.150 for derefter at stige til 5.410 i 1689 (Materialiens tal), til 5.537 omkring 1720 (tre års gennemsnit), til 6.586 ved år 1740, til 7.044 ved år 1750 og efter et fald omkring 1760 til 7.294 ved 1770. Tallene fra 1740 og fremefter er 10 års gennemsnit beregnet på grundlag af de officielle fødsels- og dødstal.

Regner man nu for den første 30 års periode efter 1660 med et middeltal af fødte på midt mellem tallene ved 1660'ernes begyndelse og i 1689,

Figur 2 er et forsøg på grafisk at illustrere befolkningsudviklingen på Sjælland (uden København og delvis uden købstæderne) 1651-1769. De to første søjler angiver det formentlige tal på landbefolkningen i 1651 og 1660, beregnet på grundlag af hovedskatmandtallet 1660 og fødselsunderskudet i godt 15 pct. af området under pesten i 1652-60. Den tredje søjle angiver, så vidt den er udfyldt med sort, den i 1769 talte landbefolkning. Den sorte, ubrudte kurve angiver fødselstallets udvikling fra pestårene omkring 1655 over perioden 1661-66, oplysningerne fra 1689 og en tre års periode omkring 1720 frem til 10-årsgennemsnittene omkring 1740, 1750, 1760, 1770, 1775, 1785 og 1795. Tallene fra ca. 1655 og ca. 1665 er beregnet på grundlag af dr. H. H. Fussings oplysninger fra 59 sogne, der tilsammen (i 1769) havde godt 15 pct. af Sjællands landbefolkning. Med et rimeligt tillæg for købstæderne er de gjort sammenlignelige med de senere tal, der omfatter hele Sjælland med undtagelse af København. Den stiplede linie angiver med udgangspunkt i en landbefolkning på 95,000 i 1660 tilvæksten ved fødselsoverskud generation for generation, når fødselsoverskudet beregnes af fødselstallene med samme procent som i undersøgelserne vedrørende seks sogne (Bjergsted m. v.), hvorfra Gustav Bang har oplysninger om fødte og døde i hele perioden fra 1660-1769. Er sognene repræsentative for hele Sjælland, skulle landbefolkningen være vokset fra 95,000 til 204,000, men da den kun udgjorde 176,000 i 1769 skulle der være blevet et overskud til København og købstæderne på ca. 28,000 - foruden indvandringsoverskud fra landsdelene vest for Storebælt.

lægges 24,6 pct. eller knap en fjerdedel af de 30 års fødsler til folketallet på de 95.000, hvorefter der i 1689 skulle have været 134.000 beboere på landet på Sjælland. Med tilsvarende anvendelse af fødsels gennemsnit i de følgende perioder og et tillæg til folketallet svarende til de nævnte fødselsoverskudsprocenter fra Bjergsted m. v. skulle bondebefolkningen på Sjælland i 1720 passere 164.000, i 1750 stige til 188.600 for i 1769 at være endt ved 204.000. Da folketallet på landet det år faktisk kun var 176.000, skulle der efter denne beregning være blevet et overskud til hjælp for København og købstæderne på 28.000. Men iøvrigt må det huskes, at Sjælland modtog en betydelig indvandring (G. Bang: Kirkebogstudier, Kbh. 1906).

Til sammenligning med forholdene på Sjælland kan det oplyses, at sognene Nr. Åby, Indslev, Kauslunde, Tommerup, Brylle, Norup, Ørbæk, Fraugde og Guldbjerg-Sandager i 1661–1740 – altså 80 år – havde et samlet fødselsoverskud på 2.088 personer. Omkring en fjerdedel af fødslerne synes her at være gået til befolkningsforøgelse i hele perioden set under eet. Man begyndte med 1.100–1.210 beboere – altså lidt færre end de seks sjællandske sogne, men mens *de* på 110 år kun havde et fødselsoverskud på 1.267, har de 10 nordfynske sogne haft et nettooverskud på 2.088 allerede i løbet af 80 år – og fremgangen fortsatte, så de fynske sogne i 1769 var nået op på 4.261 beboere – muligvis dog ikke uden i første omgang at modtage en betydelig indvandring, som man senere delvis har kunnet lade gå videre.

En beregning viser, at der er al rimelighed for, at de to fynske amters beboertal er vokset fra 31.400 i 1660 til 87.300 i 1769, når der ses bort fra købstæderne og Ærø, hvorfra der ikke foreligger hovedskat-mandtal.

IV. Udviklingen i Jylland i nyt lys.

I Jylland skulle en undersøgelse af udviklingen kunne foretages efter samme system som på Sjælland og Fyn. Men for Århus og Ålborg stifter foreligger der til supplement et væsentligt bedre materiale, som det vil fremgå af tabel C.

Under arbejdet med »Skæbneåret 1659« blev det mig klart, at befolkningsudviklingen var grundlæggende forskellig i egnene omkring Kongeåen og i f. eks. Ringkøbing og Thisted amter. Det ene sted skete der en eksplosiv udvikling af befolkningen i løbet af en generation eller to – det andet sted stod folketallet stille eller gik måske endda en del tilbage. Lad *det* foreløbig for den første menneskealders vedkommende stå som noget blot i almindelighed fastslået, og lad os så kigge på de nye tal, der er kommet til for Århus og Ålborg stifters vedkommende henholdsvis fra 1695 og 1710. Fra Århus stift fandtes i Landsarkivet i Viborg (Århus bispearkiv) fulde stiftstal og herredstal på fødte og døde fra 1695 til

Tabel C

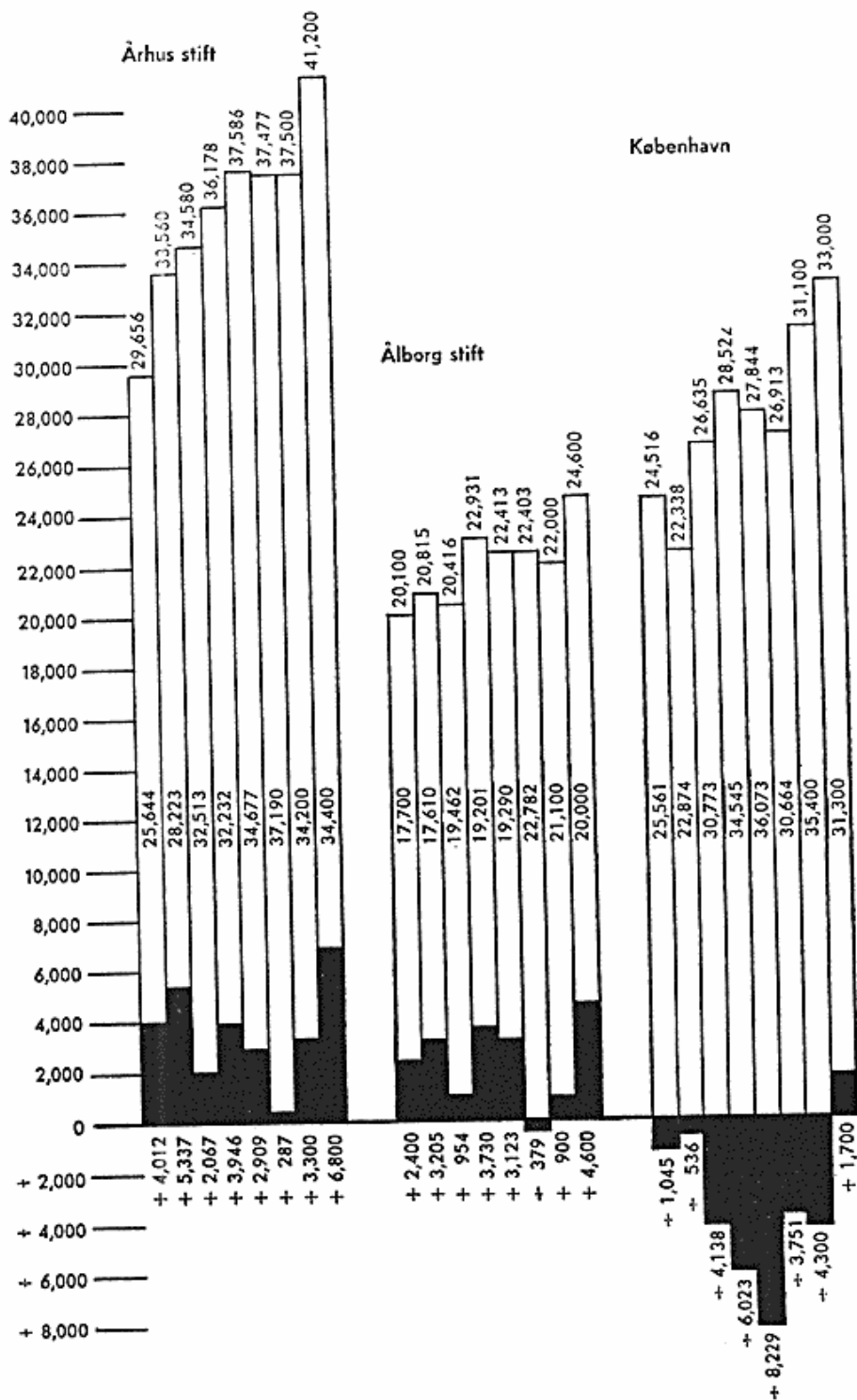
	København	Sjælland	Fyn	Ribe	Århus	Viborg	Ålborg	Hele landet
1672-80	f. 13.920							
	d. 19.100							
	÷ 5.180							
1681-90	f. 19.889							
	d. 17.315							
	+ 2.574							
1691-								
1700	f. 19.338							
	d. 20.308							
	÷ 970							
1700-09	f.				28.920			
	d.				25.980			
					+ 2.940			
1710-19	f.				29.523			
	d.				25.000			
					+ 4.523			
1720-29	f. 24.516				29.656		20.100	
	d. 25.561				25.644		17.700	
	÷ 1.045				+ 4.012		+ 2.400	
1730-39	f. 22.338				33.560		20.815	
	d. 22.874				28.223		17.610	
	÷ 536				+ 5.337		+ 3.205	
1740-49	f. 26.635	67.681	46.109	30.693	34.580	15.717	20.416	241.831
	d. 30.773	59.330	40.728	27.881	32.513	13.550	19.462	224.238
	÷ 4.138	+ 8.351	+ 5.381	+ 2.812	+ 2.067	+ 2.527	+ 954	+ 17.593
1750-59	f. 28.522	71.118	44.971	34.057	36.178	17.648	22.931	255.425
	d. 34.545	66.009	42.706	29.646	32.232	14.986	19.201	239.325
	÷ 6.023	+ 5.109	+ 2.232	+ 4.411	+ 3.946	+ 2.662	+ 3.730	+ 16.100
1760-69	f. 27.844	70.517	47.798	36.145	37.586	17.652	22.413	259.956
	d. 36.073	64.414	47.934	32.214	34.677	15.679	19.290	250.281
	÷ 8.229	+ 6.103	÷ 136	+ 3.931	+ 2.909	+ 1.973	+ 3.123	+ 9.675
1770-79	f. 26.913	78.238	50.674		37.477	16.214	22.403	
	d. 30.664	70.964	44.594		37.190	16.923	22.782	
	÷ 3.751	+ 7.274	+ 6.080		+ 287	÷ 709	÷ 379	
1780-89	f. 31.100	71.400	48.000		37.500	17.100	22.000	
	d. 35.400	66.800	41.600		34.200	15.100	21.100	
	÷ 4.300	+ 4.600	+ 6.400		+ 3.300	+ 2.000	+ 900	
1790-99	f. 33.000	74.900	51.800		41.200	18.000	24.600	
	d. 31.300	61.900	41.100		34.400	14.100	20.000	
	+ 1.700	+ 13.000	+ 10.700		+ 6.800	+ 3.900	+ 4.600	

1704 altså en hel 10 års periode, og derefter fandtes år for år snart fulde herreds- og stiftstal og snart kun herreds- og sognetal, men alltsammen dog i et sådant omfang, at det ikke har kunnet være betænkeligt at rekonstruere stiftstal for samtlige følgende år med undtagelse af årene 1705, 1707, 1708 og 1719. Tilsvarende foreligger der i Ålborg bispearkiv (nu også Landsarkivet i Viborg) fuldstændige stiftslistes eller betydelige

dele deraf fra 1710, så man egentlig kun må savne virkelige holdepunkter for stiftstallene på fødte og døde i årene 1711, 1714, 1717 og 1719 og for årene 1723–25 og 1728. På grundlag af de foreliggende tal er 10 års gennemsnittene i tabel C beregnet. Listerne giver en række vigtige oplysninger. F. eks. er det af betydning at få fastslået, at året 1711 ikke i Århus stift – som i København – var noget pestår. Da døde der i Århus stift kun 2.237 personer, mens der fødtes 3.107 børn. Derimod var 1710 et pestår både i Århus og Ålborg stifter. Men mens man i sønderjyske kirkebøger i 1710 træffer en fordobling, ja op til en tredobling af dødsfaldenes antal sammenlignet med de nærmest foregående fire år, så nåede man i Århus stift knap en 50 procents forøgelse (2.668 fødte og 3.596 døde) og i Ålborg stift vel noget tilsvarende (1.772 fødte og 2.566 døde). I Århus stift træffer man ellers fødselsunderskud i 1699–1701 og efter 1710 først igen i 1726, men siden ikke fødselsunderskud før de fra Materialiens tal kendte år. Det skal dog igen fremhæves, at der er enkelte år, som bisparkiverne ikke giver mindste oplysninger om. Da imidlertid udviklingen er ret parallelløbende i Århus og Ålborg stifter, indskrænker usikkerheden sig faktisk til et par år.

På grundlag af dette materiale er det muligt at følge udviklingen i fødsels- og dødstal i store dele af Jylland – en fjerdedel af Danmark – fra omkring 1700 – ikke blot stiftsvis, men også herredsvis, og det kan konstateres, hvordan specielt fødselsoverskudsprocenten svinger i takt i de to stifter. Omend udsvingene ikke bliver helt af samme omfang, så er de dog af samme art, hvilket bedst ses på *figur 3*, hvor hver søjle angiver et tiår begyndende med 1720'erne og sluttende med 1790'erne. Fra nul-linien angiver de fulde søjler opefter det samlede fødselstal i tiåret i Århus stift, Ålborg stift og staden København. Befolkningsfremgangen ved fødsler begrænses af dødsfaldene, hvis antal er gengivet i den hvide del af søjlerne. Tilbage bliver da et fødselsoverskud (den skraverede del af søjlerne), og hvor skraveringen fortsætter til nedenfor nullinien, er der tale om et negativt fødselsoverskud, altså -underskud. Det vil ses, at hver gang overskuddet stiger eller falder i Århus stift, stiger og falder det også i Ålborg stift, men for Københavns vedkommende gør ganske andre forhold sig gældende. Fra 1680'erne til 1790'erne har København ikke haft fødselsoverskud eet eneste tiår.

I tabel D er gengivet fødselsoverskuddet i procenter af fødselstallene i hovedstaden og stifterne i de perioder, hvorfra man har de fulde – eller næsten fulde – fødsels- og dødstal. Det vil her ses, at overskudsprocenterne udenfor København er dalende fra generation til generation, ja, for landet som helhed – efter at alle stifterne er kommet med i materialet, fra tiår til tiår. Med København går således i tiåret 1740–49 de 7,7 procent af de fødte til befolkningstilvækst, det følgende tiår de 6,3 pct. og 1760–69 kun 3,7. Trækkes den underskudgivende hovedstads

Figur 3 viser læst fra øverst til nederst fødsels-, døds- og overskudstal fra Århus og Ålborg stifter og fra byen København i hvert af de otte tiår fra 1720 til 1799. Fødseltallene er angivet fra 0-linien opefter, dødstallene fra fødselstallenes overkant nedefter, så de sorte søjler angiver fødselsoverskudet. Hvor de sorte dele af søjlerne går under 0-linjen, betegner de et tiårs fødselsunderskud. Af de to jyske stifter har kun Ålborg underskud et enkelt årti, mens København kun et enkelt årti har haft overskud af fødte.

Tabel D

Fødselsoverskud i procent af fødte

	Kbhvn.	Sjæll.	Fyn	Ribe	Århus	Viborg	Ålborg	Hele landet m. u. Kbhvn. Kbhvn.	
1672-80	÷ 37,3								
1681-90	+ 12,9								
1691-	÷ 5,0								
1700-09					+ 10,2				
1710-19					+ 15,3				
1720-29	÷ 4,3				+ 13,5				
1730-39	÷ 2,4				+ 15,9				
1740-49	÷ 15,6	+ 12,3	+ 11,7	+ 9,1	+ 6,0	+ 16,1	+ 4,7	+ 7,7	+ 10,1
1750-59	÷ 21,1	+ 7,2	+ 4,9	+ 12,6	+ 10,9	+ 15,1	+ 16,3	+ 6,3	+ 9,7
1760-69	÷ 29,6	+ 8,7	÷ 0,3	+ 10,9	+ 7,8	+ 11,1	+ 13,8	+ 3,7	+ 7,7
1770-79	÷ 13,9	+ 9,3	+ 12,0		+ 0,8	÷ 4,4	÷ 1,7		
1780-89	÷ 13,8	+ 6,4	+ 13,3		+ 8,8	+ 11,1	+ 4,9		
1790-99	+ 5,1	+ 17,4	+ 20,7		+ 16,5	+ 21,7	+ 17,9		

tal fra, er fremgangsprocenterne sammenlignet med de samlede fødselstal i de tre på hinanden følgende tiår 1740-69 henholdsvis 10,1, 9,7 og 7,7. Selv uden at have de virkelige sammenligningstal fra Ribe stift de følgende to tiår, er det åbenbart, at tilbagegangen er fortsat - indtil 1790'erne giver et helt fantastisk stød fremad - med de efter bonde-reformerne tiltagende ægteskabstal og den rationelle bekæmpelse af koppepidemierne.

Var fødselstallet et billede af befolkningstallet, ville tabel E omtrentligt angive befolkningstallets størrelse i hvert stift i procent af 1769-folketallet, som den angiver fødselstal i procent af fødslerne 1760-69, det

Tabel E

Antallet af fødster i hovedstaden og landets stifter tiår for tiår i procent af fødselstallet 1760-69:

	Sjæll.	Fyn	Ribe	Århus	Viborg	Ålborg	København	Hele landet
1695-1704				75				
1700-09				77				
1710-19				78		90		
1730-39				89		93		
1740-49	96	97	85	92	88	91	96	93
1750-59	101	94	94	96	100	102	103	99
1760-69	100	100	100	100	100	100	100	100

I hertugdømmet Slesvig faldt fødselstallet fra 1740-49 til 1750-59 i procent af 1760-69-tallet fra 94 til 91 - for derefter at stige til de 100. I Norge-Island var procenten af 1760-69-fødslernes antal i 1740-49 kun 80 for i 1750'erne at nå op på 95.

tiår, der ender med den første folketælling. Imidlertid må man efter de gjorte erfaringer regne med, at overskuddet i procent af fødslernes tal netop i 1760-69 satte bundrekord. I hvert fald for landet som helhed må man regne med en stadigt højere overskudsprocent jo længere man går tilbage i tiden i kraft af større fødselsprocent, men navnlig som følge af et andet forhold mellem fødsler og dødsfald end det man havde i 1760'erne.

Man vil se, at fødslernes tal i Århus stift i 1695-1704 lå på 75 procent af fødselstallet i 1760'erne. Dermed er imidlertid ikke givet, at folketallet i Århus stift i 1705 lå på 88.500 – tre fjerdedele af de 118.000 mennesker, der her boede i 1769. I så fald skulle jo i hvert fald ind- og udvandring være gået lige op, men fødselsoverskuddet lå i 1705-69 i Århus stift på 24.155, så med dette fradrag fra folketallet 1769 skulle antallet af beboere i Århus stift i 1705 kun have været nede på $118.000 \div 24.000$, altså på ca. 94.000. Fødselsprocenten ville da i 1700-09 i gennemsnit have ligget lige omkring 3,08 og dødelighedsprocenten på 2,76 i Århus stift. Det er på denne egn ikke så meget forskelligt fra fødsels- og dødsprocenterne ved 1769. Men de 94.000 udgør alligevel 79-80 procent af folketallet i 1769.

En langt større forskel på fødselstallets stigning og fødselsoverskuddets virkninger, hvis der var balance mellem ind- og udflytning, finder man imidlertid i Ålborg stift. Her boede i 1769 81.138 personer, og fødsels- og dødslistene viser, at der 1710-69 fødtes 14.779 flere end der døde i stiftet. Beboertallet behøver altså i 1709 ikke at have andraget over 66.359, og det kan have været helt nede på 82 pct. af folketællingsresultatet fra 1769, men fødslernes tal lå ved samme tid oppe på ca. 90 procent af fødselstallet 1760-69. Folketallet skulle altså efter disse tal at dømmes ved ligelig ind- og udvandring kunne være steget omtrent lige meget i Århus og Ålborg stifter, nemlig fra henholdsvis 80 og 82 af beboertallet i 1769 til 100 pct. Men fødselstallet i Ålborg stift gik kun op fra ca. 90 til 100, mens det i Århus steg fra 78 til 100. Alt tyder derfor på en udvandring fra Ålborg stift af dele af den ungdom, der skulle have fået fødselstallet til at stige med folketallet. Afvigelsen i Århus stift kan skyldes indvandring, men også være tilfældig. Det kan den ikke for Ålborg stifts vedkommende. Inden vi forlader Århus stift i denne omgang, skal det lige konstateres, at fødselsoverskuddet i procent af fødselstallet her udgjorde 14,9 pct. i 1710-39 og 8,2 pct. i 1740-69.

I tabel F kan udviklingen i fødsels- og dødstal følges herred for herred i Hjørring amt i Ålborg stift 1710-69. Yderligere skal tilføjes, at amtets samlede fødselstal i 1689 lå på 1.118 og dødstallet på 832, så der dengang var et overskud på 286.

Tabel F

Fødsler og dødsfald i Hjørring amts herreder 1710-69.

	1710-19		1720-29		1730-39	
	f.	d.	f.	d.	f.	d.
Vennebjerg	1994	1333	1808	1442	2013	1626
Børglum	2840	2018	2583	1893	2607	2006
Jerslev	2015	1692	2040	1813	2294	1842
Hvetbo	1047	958	1093	933	1084	853
Øster Han	917	872	953	820	1054	848
Horns	1777	1395	1748	1403	1573	1150
I alt ..	10590	8268	10225	8304	10625	8325
Overskud ..	2322		1921		2300	
	1740-49		1750-59		1760-69	
	f.	d.	f.	d.	f.	d.
Vennebjerg	1864	1731	2212	2136	2250	1876
Børglum	2693	2331	2942	2406	2635	2102
Jerslev	1862	1823	2512	2150	2471	2109
Hvetbo	950	1007	1094	1066	1011	907
Øster Han	1016	823	1141	898	1086	858
Horns	1595	1775	2152	2146	2212	1689
I alt ..	9980	9265	12053	10802	11665	9541
Overskud ..	715		1251		2124	

Hvor der ikke foreligger fulde herredstal for hele tiår, er manglende fødselstal beregnet på grundlag af de omgivende års tal, og dødsstal er beregnet i forhold hertil, så *stiftets* dødelighedsprocent ikke ændres ved tilføjelsen.

For hele Ålborg stift tegner billedet sig omtrent således:

	1769- folketallet	Overskud 1710-69			
Hjørring amt	41,008	10,737 =	26,2	pct. af 69-tallet	
Thisted amt	26,629	5,179 =	19,5	-	-
Kjær herred	7,639	1,425 =	18,6	-	-
Ålborg med annexer	5,862	÷ 2,562 =	÷ 43,7	-	-
Hele stiftet	81,138	14,779 =	18,2	-	-

Overskudsprocenten set i forhold til 1769-folketællingens resultat var iøvrigt ikke blot forskellig fra amt til amt, men meget svingende fra herred til herred indenfor stiftet. Mindst var fremgangen i Hvetbo herred 1710-69 med 16 pct., højst lå den i Børglum herred med 36 procent.

Men hvordan stemmer nu alt dette med hovedskatmandtallets opgivelser fra 1660? Vælges som eksempel på udviklingen *Mors*, hvorfra der foreligger fulde mandtal (efter Johan Grundtvig uden fattige) fra samtlige landsogne med et tillæg på 343 for Nykøbing, øens eneste købstad,

og med et tillæg på 10 pct. for adel, gejstlighed og vandrede proletariat kommer folketallet på øen i 1660 op på omkring 4.800. I 1769 var der 6.100. Med et fødselsoverskud på ikke under 600 i 1710-69, bliver der en difference på henved 700, som uden vanskelighed kunne være dækket i årene 1660-1709. Om det er sket, vil formentlig de netop her i stort omfang bevarede kirkebøger kunne oplyse. I Vester Han herred synes der at have været ca. 2.800 beboere i 1660, der *kan* have været ca. 3.000 i 1710, og der var 4.324 i 1769. Fra 1710 til 1769 var fødselsoverskuddet i dette herred knap 1.400. Og når man tager i betragtning hvor få af de rigtige årgange der skulle til for at skabe betydelige fødselsoverskud i andre egne af landet, er det jo rimeligt at tænke sig, at det i højere grad har været befolkningens aldersfordeling end dens mængde, der er blevet ændret omkring 1660 i det nordvestlige Jylland. Denne ændring i aldersfordelingen har så periodisk ført til fødselsunderskud, men den største part af tiden blot til en lavere fødselsprocent på grund af den overtallige ungdoms bortvandring og desuden til en lavere dødelighedsprocent, fordi man ved de relativt lave fødselstal spares for en stor del af den spædbørnsdødelighed, der hærgede egne med store fødselsprocenter.

Tabel G

Aldersfordelingen i 1769.

	Norge	Ålborg stift	Lollands landsogne	Lolland-Falsters købstæder
0- 8 år	20,4	19,5	20,4	16,2
8-16 år	17,6	16,4	15,5	13,4
16-24 år	14,1	11,8	13,9	14,5
24-32 år	11,0	11,4	14,3	15,9
32-40 år	10,2	10,6	11,4	10,6
40-48 år	8,4	8,8	7,5	8,6
Over 48 år	18,3	21,5	17,0	20,8

Denne fortsatte udvandringsproces har bidraget til endnu i 1760'erne at holde fødselsprocenten nede på mellem 2,5 og 3,0 i store dele af Vest- og Midtjylland, mens fødselsprocenten i de sjællandske amter svingede mellem 3,3 og 3,7 i tiden op omkring 1769. Rekord blev sat på Lolland, hvor der overfor et samlet folketal på 31.247 i 1769 står et fødselsunderskud på 3.336 i de fjorten år fra 1756 til 1769. Beregnet på grundlag af 1769-folketallet (da man ikke kender omfang og tidspunkt for den indvandring, der givet har fundet sted) mødte Lolland med en fødselsprocent på 3,88 i gennemsnit i disse år, mens dødelighedsprocenten i gennemsnit nåede helt op på 4,67. I året 1769 synes fødselsprocenten på Lolland at have ligget på omtrentlig 4,06 og dødelighedsprocenten på 5,43, men formentlig har dødelighedsprocenten kulmineret i 1760 med omkring 5,88 og fødselsprocenten i 1762 med ca. 4,14 (se tabel H).

Tabel H

Fødselsprocent i København og stifterne i gennemsnit for årene 1756–69, beregnet alene på folketallet i 1769 – uden hensyn til befolkningstilvækst og flytninger mellem stifterne.

	fødsels- pct.	dødeligheds- pct.
Staden København	3,34	4,23
Sjællands stift iøvrigt	3,44	3,18
Fyns stift	3,37	3,15
Ribe stift	ca. 3,24	ca. 3,00
Århus stift	3,13	3,08
Viborg stift	2,77	2,61
Ålborg stift	2,73	2,68
Hele landet	ca. 3,22	ca. 3,15

Det skal bemærkes, at begge procenter kan være meget uens i forskellige dele af et stift, f. eks. på Lolland-Falster og Fyn indenfor Fyns stift og for Vejle-Ribe amter og Ringkøbing amt indenfor Ribe stift. Procenterne for Ribe stift kan være mindre nøjagtige, fordi man ikke kender folketallet i de tørning-lenske områder, der hørte til stiftet, men ikke til kongeriget.

At folkevandringer har fundet sted i tiden op mod 1769, synes også aldersfordelingen af befolkningen i de forskellige landsdele at vise. Se tabel G. Heraf fremgår det, at mens Norge i 1769 havde 35,3 pct. af befolkningen i aldersgruppen 16–40 år, lå hos landbefolkningen i Ålborg stift kun 33,8 pct. af befolkningen i denne gruppe. Det kunne naturligvis være en tilfældighed og bero på særligt store fødselstal i Norge eller særligt små i Ålborg stift på den tid, da de nu ved folketællingen 16–40-årige blev født, og faktisk er der tale om en lille nedgang en vis del af denne periode, men perioden som helhed holder mål med de tilgrænsende. Men selvom det nu ikke skal påstås, at det er vendelboer og da slet ikke vendelboer alene, der er taget til Lolland i 1760'erne, så er det ganske oplysende at sammenligne aldersfordelingen på Lolland med den i Ålborg stift. På landet på Lolland opholdt sig i 1769 så mange 16–40-årige, at de udgjorde 39,6 procent af folketallet. Børnenes procentvise andel i folketallet lå både på Lolland med den høje og i Ålborg stift med den lave fødselsprocent på 35,9, mens 38,0 procent af den norske befolkning tilhørte aldersgrupperne 0–16 år. Men det ses også, at mens der f. eks. fra aldersgruppen af 16–24-årige til den gruppe, der består af 24–32-årige var tale om en nedgang på 3,1 procent i Norge, var der i Ålborg stift en tilbagegang på 0,4, men på Lolland en fremgang på 0,4, og et endnu mere grelt tegn på bortvandringen fra Ålborg stift og på vandring til Lolland får man ved at sammenligne tilbagegangen i den procentvise andel af folketallet fra de 8–16-åriges til de 24–32-åriges gruppe – en tilbagegang på 6,6 procent i Norge, på 5,0 pct. i Ålborg stift,

men kun på 1,2 pct. på Lolland. Og vender man endelig blikket mod købstæderne på Lolland-Falster, viser det sig, at der er flere både i de 16-24-åriges og de 24-32-åriges grupper end i de 8-16-åriges – skønt en vis del af den mandlige bybefolkning, specielt i de unge år helt blev holdt udenfor folketællingen af militære grunde.

Iøvrigt er det værd at lægge mærke til, at der i Ålborg stift var flere personer over 48 år end under 8 år – og at Ålborg stift havde tilbagegang i folketal fra 1769 til 1787, mens Lolland hører til de egne af landet, der i denne periode fik den største tilvækst.

Aksel Lassen.

Efterskrift:

Måske vil en læser i den fremstilling, der her er givet, finde, at der mangler logik i benyttelsen af fradrag i dødslisterne for dødfødte og udøbte, personer, som jo ikke kan være opført på kirkebøgernes fødselslister, der normalt er rene dåbslister. I Bangs lister fra 1660-1769 er der foretaget et 5 procents fradrag i dødslisterne – i overensstemmelse med Bangs egne undersøgelser, der i hovedsagen stemmer med erfaringer fra andre egne, hvoraf det dog fremgår, at børnedødsfaldenes procentvise andel i de samlede dødstal er dalende i visse pestperioder og stigende i »normale« tider. – I de fynske lister fra 1661-1740 er kun døbte medtaget som fødte og kun døbte tilsvarende medtaget blandt de døde. Dr. Fussings tal fra Sjælland er uden rettelser, som han selv har anført dem efter at have lagt udøbte og dødfødte fra dødslisterne til dåbstallene. Her er altså tale om samtlige fødte og begravede – ikke blot som i det fynske materiale om døbte og om døde, der også er døbt. Den sidste fremgangsmåde giver naturligvis større tal for fødsler og dødsfald end den første, men fødselsoverskud eller -underskud bliver det samme – og det er det, der her har interesse. Det store spørgsmål er – nu som før – om Materialiens tal på fødte og døde fra Økonomi- og Kommercekollegiets arkiv er fødsels- eller dåbstal og døds- eller begravelsestal. Sognemateriale fra bispearkiverne (bilag til indberetningerne) giver vistnok mulighed for at løse dette problem, men manglende konsekvens i kirkebogsindførslerne forudsætter en dyberegående undersøgelse, end jeg har været i stand til at præstere. Meget tyder dog på, at det vil vise sig, at der har været større fødselsoverskud, end man hidtil har regnet med – uden at der herved rokkes ved den ovenfor meddelte erfaring, at befolkningstilværelsen *ikke* foregik »med rentes rente«. Snarere: tværtimod! (Se tabel B's 1. og 2. afsnit).

A. L.